

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ТРАНСФЕР НАСЕЛЕННЯ 1944-1946 РР. У КОНТЕКСТІ АКТУАЛІТЕТУ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ

Автор розглядає з позиції сучасного цивілізаційного розуміння історії діалектику взаємодії владно-політичних і моральних чинників прийняття Радянським Союзом рішення про відчуження західних історико-етнографічних земель України на користь Польщі і здійснення взаємообміну населенням у 1944-1946 рр.

Ключові слова: Україна, Польща, трансфер населення, актуалітет, цивілізація, моральні чинники, політичні чинники, відчуження, західні етнічні землі.

Автор рассматривает с позиции современного цивилизационного понимания истории диалектику взаимодействия власть-политических и моральных факторов принятия решения Советским Союзом об отчуждении западных историко-этнографических земель Украины на пользу Польши и осуществления взаимного обмена населением в 1944-1946 гг.

Ключевые слова: Украина, Польша, трансфер населения, актуалитет, цивилизация, моральные факторы, политические факторы, отчуждение, западные этнические территории.

An author examines from position of the modern civilization understanding of history dialectics of co-operation of power-political and moral factors of decision-making by Soviet Union about alienation of western historic-ethnographic lands of Ukraine in favor of Poland and realization of mutual exchange a population in 1944-1946.

Key words: Ukraine, Poland, a transfer of the population, actualitet, a civilization, moral factors, political factors, alienation, the western ethnic territories.

На початку ХХІ ст. необхідність у гуманістичній, морально відповідальній міжнародній політиці є загальнолюдською потребою, актуалітетом людської цивілізації. Від цього залежить успішне розв'язання та мінімізація ризиків сучасних і майбутніх перманентних конфліктів різних типів міжнародною спільнотою. Сучасно мислячі політики провідних європейських країн, які відстоюють право на встановлення істини в останній інстанції, мають враховувати негативні історичні уроки своїх попередників. У середині століття людство перевірило взаємозв'язок політичного світу і моральних звичаїв у негативній формі етнічного переформування територій держав.

Так, у 40-х роках ХХ століття відбувся болісний процес масового переміщення людей в Європі: виселення німців з території Поволжя,

України і Прибалтійських республік СРСР, а також татар, болгар, вірменів та греків з південних областей України у 1941 р. за наказом Сталіна; виселення 6 млн німців з Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії і Югославії; на Захід втекли або мігрували близько 380 тис. поляків, 220 тис. євреїв, 125 тис. громадян Югославії, 87 тис. мешканців трьох республік Прибалтики, включених у Радянський Союз, десятки тисяч українців із західноукраїнських районів СРСР [1]. Найбільш масовим і жорстоким за своїми наслідками виявився рух українців-греко-католиків в Україну, які були депортовані зі своїх споконвічних земель Холмщини, Підляшшя, Лемківщини та Надсяння, що відійшли до Польщі і навзаєм поляків згідно з міждержавними Угодами СРСР (УРСР) і Польщі 1944-1945 рр. [2].

З огляду на гуманістичні пріоритети в сучасних міжнародних відносинах та прогалини в історичній пам'яті українського суспільства, які виникли внаслідок довготривалого замовчування факту проведення операції з обміну населенням не лише тогочасною владою, але й безпосередніми її учасниками та історичною наукою проблема має академічну й суспільну значущість.

Метою даного дослідження є морально-етичний вимір діяльності головних архітекторів повоєнного устрою світу – Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, й У. Черчилля з врегулювання радянсько-польського (українсько-польського) територіального конфлікту. На погляд автора, такий підхід дозволяє не тільки дотримуватися принципу історизму, як основної вимоги наукової праці, але врівноважувати аксіологічні позиції авторів, які намагаються оцінювати події шляхом перенесення сучасних уявлень на події минулого.

Для досягнення поставленої мети вважаємо за необхідне вирішити такі завдання: коротко висвітлити й дати оцінку позиції лідерів держав щодо врегулювання конфлікту та показати наслідки прийнятих рішень по здійсненню «евакуації» населення у двосторонньому порядку.

Наукова література з дослідження багатопланової проблеми визначається різноманітністю. Зокрема, історії встановлення українсько-польського кордону присвячено монографії вітчизняних вчених І. Козловського, В. Сергійчука, В. Босчка, О. Ганжи та Б. Захарчука, М. Дністрянського, дисертаційні роботи В. Макаруча, В. Куцака [3].

Вагомий вклад у висвітлення питань пов'язаних з депортацією українців з Польщі здійснили керівник наукового колективу документального збірника «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах (Львів 1996-2001) Ю. Сливка [4]. Змістовними видаються напрацювання фахівців південних наукових осередків [5].

Надзвичайно розлогою є польська історіографія проблеми. Виокремимо публікації Є. Місила, Р. Дрозда, І. Галагіди [6] й підкреслимо, що саме у працях польських вчених тема знайшла найбільше висвітлення.

Зацікавленими сторонами у вирішенні територіальної проблеми України і Польщі були державно-партійне керівництво СРСР та УРСР; еміграційний «буржуазний» уряд Польщі на чолі з Миколайчиком, який перебував в Англії та новостворений уряд Польщі – Польський Комітет Національного Визволення; уряди Великобританії та США; українське населення прикордонних територій та польське населення, яке закріпилося на західноукраїнських землях переважно у міжвоєнний період; польські та українські націоналістичні угруповання. Кожна зі сторін переслідувала свої цілі, гнучко реагувала на постійні зміни міжнародної обстановки.

Перші спроби встановити нову межу радянсько-польського кордону на офіційному рівні було здійснено 28 листопада і грудня 1943 р.

на Тегеранській конференції голів урядів СРСР, Англії та США. Й. Сталін вдало скористався пропозицією Ф. Рузвельта щодо започаткування переговорного процесу з польською стороною з метою відновлення перерваних того ж року Радянським Союзом дипломатичних відносин, а також підтримкою цієї пропозиції У. Черчиллем, який поцікавився його думкою відносно кордонів Польщі, запропонував задовольнити її за рахунок Німеччини й стати посередником у переговорах [7]. Спочатку він дав зрозуміти, що не збирається йти на територіальні поступки, та коли Черчилль запропонував встановити кордони польської держави по так званій лінії Керзона (СРСР остаточно втрачав частину території України та Білорусії), лінії річки Одер, із включенням до складу Польщі Східної Пруссії та Опельнської провінції, змінив свою думку і став схилитися до територіальних поступок. Очевидно, Сталін був готовий до такого сценарію, оскільки висунув зустрічну пропозицію, зажадавши приєднання до СРСР Кенігсберга і Мемеля і відповідної частини Східної Пруссії: «Якщо англійці будуть згодні на передачу нам вказаної території, то ми будемо згодні з формулою, запропонованою Черчиллем» [8]. Ця пропозиція зацікавила прем'єр-міністра Великобританії. Він пообіцяв розглянути її, але разом з тим, погодився з доводами радянської сторони, що Ризький договір 1921 р. був нав'язаний СРСР і, що Західна Україна є законною радянською територією. Американський президент зайняв нейтральну позицію. Рузвельт пояснив свою поведінку Сталіну тим, що на наступний рік у США відбудуться вибори президента і він, як практична людина та кандидат, не хотів би втрачати голоси 6-7 мільйонів американських поляків [9]. Сталін вислухав пояснення з розумінням. Хоча конкретного рішення не було прийнято, та, як показали подальші події ця лінія домовленості не була спростованою.

5 січня 1944 р. емігрантський уряд Польщі спробував заручитися підтримкою американців і заговорити з Радянським Союзом мовою ультиматуму, попередивши, що не піде на відновлення дипломатичних відносин, якщо радянське командування не передасть після звільнення «польські території Західної України і Західної Білорусії під їх контроль [10]. Радянський уряд відповів, що стоїть за відродження сильної і незалежної Польщі на основі міцних добросусідських відносин і взаємної поваги і, що її відродження можливо не шляхом західних і білоруських земель, а шляхом повернення давніх польських земель німцями. Далі глава уряду підкреслив, що не вважає незмінними кордони 1939 р. та наголосив, що до них можуть бути внесені зміни на користь Польщі, якщо ці райони заселені переважно польським населенням (були штучно відкоректовані у 1944-1946 рр. шляхом примусової «евакуації» українського населення). У такому випадку,

підкреслювалося в документі, радянсько-польський кордон міг пройти приблизно по лінії Керзона. Ця лінія передбачала включення Західної України і Західної Білорусії до складу Радянського Союзу, але чотири етнічні райони Західної України все ж залишалися на польській стороні, так званому «Закерзонні».

Емігрантський уряд відмовився прийняти ці пропозиції. З ними погодилась зміцніла за підтримки Радянського Союзу польська демократична опозиція. Для проведення всенародних виборів були створені нові тимчасові органи влади: Крайова Народна Рада (парламент) та Польський Комітет Національного Визволення (уряд), які перебрали на себе управління державою. Відносини між Радянським Союзом і новою польською владою розвивалися успішно. 27 липня 1944 р. у Москві було підписано таємну, навіть для союзників, Угоду про радянсько-польський кордон, – 9 вересня у Любліні – договір про взаємну «евакуацію» населення, згідно якій протягом 1944–1946 рр. за надзвичайно складних умов воєнного часу з Польщі в Україну було переселено 482880 українців, з УРСР у Польщу – більше 787 тисяч поляків [11]. Понад 150 тисяч українців, які не захотіли покидати рідні місця, потрапили у квітні 1947 р. під операцію «Вісла» (примусове переселення зі східних воєводства та дисперсне розселення у західних районах Польщі) і пройшли через страшні випробування і втрати.

Жодних зауважень з приводу масового переселення українців уряди США та Англії не зробили. Що стосується поляків, то Рузвельт запитав у Сталіна під час конференції в Тегерані: «Чи можна буде організувати у добровільному порядку переселення поляків з території, що відійшла до Радянського Союзу?» [12]. Відповідь була ствердною. На жаль, пропозиції уряду УРСР та більш як одинадцять тисяч письмових звернень до Й. Сталіна й М. Хрущова холмшаків, підляшців, лемківців та надсянців щодо приєднання їх земель до України не стали предметом обговорення і не були взяті до уваги [13]. Лише під час Кримської конференції 6 лютого 1945 р. Сталін дещо пролив світло на те, чим він керувався при прийнятті рішення: «...Для росіян питання про Польщу є не тільки питанням честі, але також і питанням безпеки» [14].

Ще більше його міркування проявилися під час дискусії з президентом Рузвельтом, який заявив від імені Сполучених Штатів, що Польща на Східному кордоні повинна слідувати так званій Curson лінії, південна частина якої м. Львів і принаймні частина нафтових родовищ повинна бути всередині польської території. Сталін зауважив досить емоційно, що лінія Curson вигадана не росіянами, а Керзоном, Клемансо та американцями, які брали участь у Паризькій конференції 1918, 1919 років. Росіяни не були запрошені, і не брали в ній участі, а потім спокійно продовжив: «Лінія Керзона була

прийнята на базі етнографічних даних всупереч волі росіян. Ленін не був згодний з цією лінією. Він не хотів віддавати Польщі Білосток і Білостоцьку область, які у відповідності з лінією Керзона мали відійти до Польщі» [15].

Зупинившись на питанні про західні кордони Польщі, Сталін наголосив, що вона повинна проходити по Західній Нейсе та попросив Рузвельта і Черчилля підтримати його і допомогти полякам сформувати уряд з врахуванням їх пропозицій, але так, щоб кандидатури влаштували усіх союзників.

По завершенню промови Рузвельт і Черчилль погодилися визнати лінію кордону, запропоновану Радянським Союзом. При цьому, Черчилль, зазначив, що після тієї трагедії, яку СРСР пережив, захищаючи себе від німецького агресора і тих зусиль, які СРСР доклав для звільнення Польщі, претензії Москви на Львів і на лінію Керзона базуються «не на силі, а на праві» [16]. Далі він не стримався і не без здивування сказав, що Радянський Союз зробив «великодушний жест набагато слабкіше своєї влади» [17] і заявив про те, що Великобританія буде підтримувати визнання радянської позиції. Отже, ми маємо побічне підтвердження, того, що Сталін міг наполягти на своїй початковій позиції і не віддати українські землі. Особливих заперечень з боку союзників не було б. Однак він був налаштований на цю територіальну поступку, щоб «підсолодити полякам» і позбутися національного руху, зосередженого там на той час.

Діалог з польського питання продовжувався на конференції й наступного дня. Рузвельт зауважив, що «ця проблема протягом п'яти століть причиняла світу головну біль». Черчилль погодився і додав, що треба постаратися, щоб польське питання в подальшому не причиняло головну біль людству. Рузвельт, у свою чергу, запропонував: «Потрібно зробити в цій галузі щось нове, щось таке, що було б схоже на струміль свіжого повітря» [18].

Рішення Кримської конференції не знайшли загального громадського схвалення в західних країнах. Відомі політичні діячі та журналісти звинувачували Черчилля і Рузвельта в уступках та страху перед Радянським Союзом, називали досягнутий компроміс сумнівним, вимагали від них пояснень. 27 лютого 1945 р. Уїнстон Черчилль пристрасно виступив у палаті громад з «агітаційною» заявою щодо Польщі і мотивував рішення союзників посилаючись на здоровий глузд сторін [19]. Він палко переконував депутатів, у широкій справедливості політики на, яку, вперше за весь час, пішли всі три великі союзники. Розповів про підходи, які були покладені в основу вирішення проблеми: розділити її на дві частини – про межі Польщі і про свободу.

Щодо території оратор відповів опонентам, що розмови про скорочення половини Польщі не відповідають дійсності, оскільки вона втратила величезний, похмурий болотистий район, а

отримала набагато родючі і розвинені землі на Заході, які вже покинула значна частина населення Німеччини. Він також акцентував увагу на тому, що три держави вже домовилися передати Польщі суттєві території як на Заході, так і на Півночі. На півночі вона, мала отримати небезпечний коридор, великого міста Данцига, велику частину Східної Пруссії, Західну і Південну частину Кенігсберга і довге, широке побережжя на Балтійському морі. На Заході вона отримувала великі промислові провінції Верхньої Сілезії, і, крім того, інші території на схід від Одери. Він також наголосив, що їм не треба побоюватися того, що проведення нових ліній буде важким завданням для Польщі, і, що це призведе до соціального напруження в Німеччині та поширення розмов про сіяння насіння майбутніх війн. Далі, Черчилль окреслив провідну роль Великобританії у врегулюванні територіального конфлікту СРСР і Польщі, віддав належне стриманості росіян, які суворо дотримувалися лінії Керзона на місцевості, незважаючи на величезні жертви, які вони понесли і страждання, які пройшли, а також вклад у перемогу.

Далі він зазначив, що більш важливою для Польщі, ніж нові кордони була її свобода. Таку можливість вона отримала вперше, з того часу коли практично вся країна була звільнена Радянською армією і вона готувалася до виборів. Він полум'яно говорив про те, що тепер від поляків буде залежити чи будуть вони господарями у власному домі, вільними, як і вони у Великій Британії, Сполучених Штатах і Франції, чи будуть вони берегти суверенітет і свою незалежність, чи можливо стануть лише проекцією Радянської держави, чи змусить проти їх волі збройна меншина (мав на увазі націоналістичні угруповання УПА та ОУН. –

Т.П.) або комуністична тоталітарна система прийняти інші умови. Він... навіть висловлювання Сталіна про необхідність збереження суверенної і незалежної Польщі, запевнив присутніх, що Великобританія і Сполучені Штати гарантують полякам право розпоряджатися своїм майбутнім в обмін на чесне слідування політиці, дружній до Росії разом зі своїми союзниками [20].

Отже, неупереджений аналіз джерел, вказує на те, що сучасне українсько-польське прикордоння не є сформованим історично за етнічним критерієм. Це було суто політичне компромісне рішення, запропоноване Сталіним і прийняте західними союзниками без врахування позиції української влади та населення. Стратегічні державні інтереси були важливішими від долі сотень тисяч людей. Сталін швидше не захотів, ніж не зміг, зберегти територіальну цілісність України. Його авторитет був настільки безперечним, а економічні та військові позиції союзних держав настільки слабкі, що він був в змозі це зробити. Однак автор погоджується з висновками Ю. Сливки, що «за тих конкретно-історичних обставин, в яких опинилася Україна з огляду її внутрішнього розвитку та місця в системі тогочасних міжнародних відносин, уникнути цього драматичного ходу подій у неї практично не було шансів. Даремно тут шукати одного винуватця – їх більше» [21].

Порушена проблема вимагає залучення до дослідження джерел архівів усіх держав, причетних до цього процесу, в тому числі і німецьких. Усебічно вивчаючи та аналізуючи історичні факти, ми зможемо сформулювати максимально об'єктивний погляд на досить суперечливі, часто трагічні для народів України і Польщі події, що мали місце в їх спільній історичній спадщині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Системная история международных отношений в двух томах / Под ред. А.Д. Богатурова. Том второй. События 1945-2003 годов. – М., 2006. – С. 55
2. Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974. Документы и материалы. – М., 1974. – С. 19-20; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К., 1963. – С. 412-414.
3. Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951 рр. – Львів, 1998. – 202 с.; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – 432 с.; Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – 168 с.; Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992. – 144 с.; Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939-1945 рр.): історико-правове дослідження: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. – Л., 2006. – 454 с.; Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2002. – 241 с.;
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – 1939-1951 рр. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996, 1998, 2002.
5. Сінкевич С.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944-1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів: Збірник наукових праць. – Історичні науки. – Вип. 9. – Херсон, 2002. – С. 74-77; Пронь Т.М. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944-1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 269-282; Кучер В.І. До питання про «добровільне» переселення українців з Польщі до УРСР // Збірник наукових праць «Питання гуманітарних наук». – Миколаїв, 1994. – С. 79-86; Дорошенко В.І., Макарчук С.С., Ташлай Л.Б. Переселення українців із Польщі до УРСР // Історія. Етнографія. Культура: Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2004. – С. 125-127.

6. Misilo E. Wstep // Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. – Т. 1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa, 1996. – S. 5-16; Drozd R. Polityka narodowościowa władz polskich wobec Ukraińców w Polsce Ludowej // Ukraina-polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa pod redakcją Romana Drozda Romana Sheckowskiego Mykoly Zymomrji. – Koszalin 1999. – S. 133-158; Halagida I. Wysiedlenia ludności ukraińskiej i polskiej z powiatu chełmskiego – nieznana karta historii // Ukraina-polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe... – S. 197-213.
7. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 28 ноября – 1 декабря 1943 г. – М., 1984. – С. 146.
8. Там само. – С. 151.
9. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сборник документов. – Т. II. – М., 1984. – С. 151.
10. Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини / Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). – Львів, 1998. – С. 82-83.
11. Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974: Документы и материалы. – М., 1974. – С. 19-20; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К., 1963. – С. 412-414; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3-х т. – Т. 3. – К., 1975. – С. 383.
12. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. ... – С. 148.
13. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. – Львів, 1998. – Т. 2. 1946-1947. – С. 164-165.
14. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. ... – С. 92-93.
15. Там само. – С. 93.
16. Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. – М., 1982. – С. 408.
17. D’Otmesson B. La DES // DANS. – 14.02.1945 (№ 154). – S. I. – <http://www.wikipedia.org.ua>.
18. Бережков В.М. Вказ. праця. – С. 412.
19. Черчилль В. Заява у палаті громад <http://www.ena.lu?lang=2&doc=5922>.
20. Там само.
21. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади / Упоряд. Ю. Сливка. – У трьох томах. – Т. 1. 1939-1945 рр. – Львів, 1996. – С. 5.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор А.І. Колісниченко;
доктор історичних наук, професор П.М. Тригуб.

© Пронь Т.М., 2009

Надійшла до редколегії 15.04.2009 р.